

ФЕМІНІСТСЬКИЙ ПРОЯВ УКРАЇНОФІЛЬСТВА В РОСІЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ XIX – XX СТОЛІТЬ

У статті досліджено роль прогресивного українського жіноцтва в розповсюдженні українофільства в російській культурі. Приділено увагу до діяльності жінок у сфері просвітництва та літератури. Підкреслено вплив українських жінок на формування національної свідомості українства у XIX – XX століттях, зростання масового національного руху в Україні та вплив на російську культуру.

Ключові слова: *українофільство, фемінізм, просвітництво, національна свідомість, «жіноча ідентичність».*

В статье исследуется роль прогрессивных украинских женщин в распространении украинофильства в русской культуре. Уделяется внимание их деятельности в сфере просвещения и литературы. Подчеркивается влияние украинских женщин на формирование национального сознания украинцев в XIX – XX веках, рост массового национального движения в Украине и влияние на русскую культуру.

Ключевые слова: *украинофильство, феминизм, просвещение, национальное сознание, «женская идентичность».*

This article studies the role of the progressive Ukrainian women in spreading of Ukrainophilia in Russian culture. The attention is paid to their activity in enlightenment and literature sphere. The influence of Ukrainian women on forming the Ukrainian national consciousness in XIX – XX centuries, the growth of mass national movement in Ukraine and their influence on the Russian culture is emphasized, «feminine identity».

Keywords: *Ukrainophilia, feminism, enlightenment, national consciousness.*

З кінця XX століття фемінізм як один із напрямів сучасного літературознавства набуває широкого розповсюдження. Слід зазначити, що цей напрям бере свій початок у Франції та Сполучених Штатах Америки. Фундатором французької феміністичної теорії та критики є Юлія Крістева, відома як автор низки фундаментальних праць: «Есе із семіотики» (1971), «Про китайських жінок» (1974), «Полігон» (1977), «Влада страху: есе про приниження» (1980), «Спочатку була любов: психоаналіз і віра» (1987), «Чужинці щодо себе» (1988) та ін. Як представники цього напрямку відомі також Л. Іригірей, Г. Сіксу, Ш. Готьє. У літературознавстві США представниками феміністичного напрямку є В. Вульф, К. Міллет. У своїх поглядах вони спиралися на ідеї відомих радянських та французьких літературознавців М. Бахтіна, Ю. Лотмана, Ж. Лякана, Ж. Дерріди та інших мислителів XX століття [1]. Завдяки фемінізму у літературі було вперше порушено проблему «жіночої ідентичності», проблеми душі й бажання жінки, детально розглянуто процес приниження жінки в суспільстві. Незважаючи на те, що фемінізм досить широко вивчений як на Заході завдяки вище названим авторам, так і в Україні завдяки працям Т. Гундорової, Л. Смоляр,

В. Суковатої, І. Жеребкіної та інших, ця тема і сьогодні залишається **актуальною**, оскільки, на думку В. Фесенка, останнє десятиріччя ХХ століття стало періодом феміністського ренесансу в Україні, фемінізм став модним суспільним та ідеологічним рухом. У зв'язку з цим метою статті є більш глибоке вивчення проблеми, а саме ролі прогресивного українського жіноцтва у розповсюдженні українських тем й образів у російській культурі, що дає можливість запропонувати новий погляд на образ «нових жінок», які кинули виклик домінуючій чоловічій традиції.

У руслі розвитку «жіночої ідентичності» вважаємо за доцільне розглянути феміністський прояв українофільства в російській культурі ХІХ століття. На нашу думку, визначну роль у розповсюдженні українофільства в Росії відіграло прогресивне українське жіноцтво, яке сприяло початку зростання масового національного руху. Про значення та історію становлення цього руху писав критик та історик літератури Ю. Луцький. Він показав, як під впливом обставин («духу часу») малоросійська еліта вступає в період «наукового інтересу» – спершу до своєї історії, згодом, під впливом Гердера, до фольклору, звичаїв, мови, а тоді йде ще далі – укладає словники й граматики тієї мови, починає складати нею вірші й оповідання і навіть пропонує запровадити викладання місцевого «діалекту» в початкових школах.

Послідовник Юрія Луцького Орест Субтельний дав блискучу характеристику цього переходу від «малоросійства» до українства – від Гоголя до Шевченка. Він писав: «Виявляючи складові національної ідентичності, українські інтелектуали, подібно до інтелектуалів інших східноєвропейських країн, зосередили увагу на таких неповторних рисах своєї етнічної групи, як історія, фольклор, мова та література. <...> Невдовзі ці висновки стануть основою української національної свідомості» [4, с. 203].

Українські жінки відіграли важливу роль у формуванні національної свідомості українства у ХІХ – ХХ столітті та здійсненні впливу на російську культуру. Заслугове на увагу діяльність жінок у сфері освіти українського народу, де вони спричинилися до заснування недільних шкіл та з їх допомогою до поширення грамоти, а також їхня літературна діяльність, за допомогою якої вони прагнули вплинути на духовне відродження українського народу. Жіночий рух як рух за емансипацію і як соціальне явище виникає в середині ХІХ століття в період швидкого розвитку капіталізму та масового застосування жіночої праці. Як і в різних країнах, українські жінки боролися за поліпшення свого становища та зміну чоловічої домінації в суспільстві.

Безправне становище жінки за законами царської Росії стало головним чинником активної участі жінок у боротьбі з самодержавством. У зв'язку з цим вони створювали товариства, які відкривали лікарні, підготовчі школи, бібліотеки, влаштовували виставки творів жіночої праці, що приносили прибутки, надавали благодійну допомогу. Особливої уваги заслуговують недільні школи та товариства для розповсюдження українських книжок, підручників, виступи українською мовою на відкритті пам'ятників, мітингах, театральні товариства. Так, у 1906 році в Києві були створені Вищі жіночі курси (ВЖК), які розгорнули рух за заснування

українських кафедр та викладання предметів українською мовою, ними керувало прагнення відродити рідну мову й культуру. Приватні вищі жіночі курси Жекуліної в 1906 році розпочали читання лекцій з історії України. У справу створення українського відділу бібліотеки ВЖК багато зусиль доклала Ольга Парфиненко. Курси з історії української літератури там читали професор Лобода та Перетць. В Петербурзі курс з історії України на Бестужівських курсах читала Олександра Єфименко. Значну українознавчу роботу проводили жінки через «Просвіти», які були засновані в Кам'янець-Подільську, Катеринославі, Одесі, Києві. До ради київської «Просвіти» входили Любов Яновська, Софія Русова, а серед її членів були Леся Українка, Олександра Косач-Кривенюк, Людмила Старицька-Черняхівська. Леся Українка працювала із захопленням, не уникаючи навіть чорнової роботи зі збирання книжок та впорядкування просвітянських книгозбірок. Гадяцька «Просвіта» з допомогою Олени Пчілки відкрила школу для неграмотних, книгарню, дитячу бібліотеку, які сприяли освіті дітей. Пропаганда української культури здійснювалася жінками через різні культурно-освітні товариства, клуби. Серед активісток «Просвіт» слід назвати Віру Дейш-Коцюбинську, Наталю Дорошенко, Софію Русову, Любов Яновську, Людмилу та Марію Старицьких, Марію Грінченко, Олександру Єфименко, Олену Пчілку, Любов Шульгіну. Своєю працею у читальнях, бібліотеках, клубах, школах, товариствах вони підтримували серед народу українську ідею.

Вагомий внесок у розвиток національної свідомості зробила Любов Шульгіна з Полтавщини. Після закінчення середньої школи в Москві та двох років навчання на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих курсів вона повернулася в своє село Сохвино та за підтримки батька – нащадка гетьмана Павла Полуботка та Данила Апостола – організувала народну школу для селянських дітей, де навчання велося українською мовою, потім збудувала нову приватну школу з приміщенням для вчителя. Вона прагнула збудити у молоді національні почуття. Завдяки цьому в селі стало багато інтелігентних та національно свідомих селян. Ця неофіційна українська школа проіснувала біля чотирьох років. У 1915 році в Києві Любов Шульгіна разом з Людмилою Старицькою-Черняхівською стали ініціаторами створення дитячих притулків для біженців, шпиталю для українських вояків, де під час лікування також навчали української грамоти, читали українські книжки – найбільше «Кобзар», твори Б. Грінченка, І. Франка. І це в той час, коли українська мова була знову репресована. У березні 1917 року, коли в Києві була відкрита українська гімназія, Л. М. Шульгіна стала викладати в ній, деякий час завідувала дитячим будинком. «Вона жила Україною й для України» [3, с. 290], – так сказав про неї син Олександр Шульгін, який став першим міністром закордонних справ УНР, ученим-істориком, відомим дипломатом.

Феноменом та речником українського і державного відродження в Україні стала Софія Русова (Ліндфорс, мати французького походження, батько мав шведське коріння). Її життєвий шлях називають «щиросердим пориванням українки за вихованням і національною свідомістю» [2, с. 13]. Залишившись сиротою, Софія поїхала по науку до Петербурга. У 1871 році вона відкрила перший дитячий садок у Києві, в якому було близько 20 вихованців, переважно дітей інтелігенції, серед яких

були доньки відомого письменника М. Старицького. За його сприяння Софія знайомиться з визначними українськими діячами Павлом Чубинським, Миколою Лисенком, Михайлом Драгомановим, Оленою Пчілкою та Олександром Русовим – своїм чоловіком. Велику справу зробило подружжя Русових для України: у час, коли царизмом була заборонена українська мова, вони виїхали до Праги і там надрукували Шевченкового «Кобзаря», самі здійснюючи коректуру та вичитку. За українські справи Софію п'ять разів ув'язнювали. Незважаючи на нагляд поліції, вона відкривала неофіційні дитячі садки, писала популярні книжки, друкувалася в «Киевской старине», «Образовании», «Русской мысли», «Украинской жизни» та інших виданнях і вісниках. Вона стала педагогом і письменницею, палким патріотом національного виховання, засновницею першої громадської бібліотеки на Чернігівщині. С. Русова – почесний член Харківського товариства розповсюдження серед народу грамотності, голова видавничого відділу «Київського товариства грамотності», член Чернігівського товариства «Просвіта», фундатор і співробітник педагогічно-освітнього місячника «Світло».

У 1912 році на з'їзді освіти в Петербурзі С. Ф. Русова виступила з доповіддю про потребу українізації школи на Україні, і саме після її доповіді була ухвалена спеціальна резолюція про українізацію школи. Слідом за К. Д. Ушинським, Софія Русова була впевнена, що школа і виховання можуть бути успішними тільки в національній школі. Вона надрукувала низку підручників та методик: «Український буквар», «Початкова географія», «Початковий підручник французької мови», «Методика початкової географії», «Про колективне і групове читання», «Дошкільне виховання», «Позашкільна освіта» та ін. За обсягом і рівнем просвітницької роботи в Наддніпрянській Україні С. Русова стоїть на одному рівні з Оленою Пчілкою і Христиною Алчевською, а за силою її виступів на захист української культури, духовності, рідного слова – з Лесею Українкою.

У 50-х роках XIX століття на літературний шлях як представниця народницького напрямку вийшла Марія Маркович (1834–1907), відома як Марко Вовчок. Доля жінки-селянки, її емансипація стала центральною темою у її творах. Марія Маркович народилася у 1834 році в мішаній польсько-українсько-литовській сім'ї. Освіту здобувала в харківському приватному пансіоні, де вперше зустрілася з українським рухом, продовжувала навчання в Орлі, де проживала у своєї тітки Мордовиної, у салоні якої збиралося багато харківських студентів та московської інтелігентної молоді. Любов до українських пісень вона перейняла від свого діда. Потім слухала їх у виконанні молодого висланця з України О. Марковича, покараного за участь у Кирило-Мефодіївському братстві, і вивчила близько 200 пісень. Після одруження з О. Марковичем Марія багато їздить по Україні, знайомиться з життям селян, вчить його мову, записує народні оповідання, прислів'я, пісні, складає словничок української мови, збирає етнографічний матеріал. Перші її «Українські народні оповідання» редагував П. Куліш, відчувши, як їх автор, ніби бджола Божа, випив найкращу росу з квіток нашої мови, покохав народ, який виливає всі свої думки і почуття тією мовою. Привітав Марка Вовчка і Т. Шевченка як «найліпшу доню», назвавши її творчість «світлою струєю повітря в задушливій кімнаті». Він подарував

їй свого «Кобзаря» з таким написом: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович – і рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко» [3, с. 298].

Соціально-психологічний бік її оповідань, її глибока і чиста мова, любов до всіх скривджених і пригноблених, особливо до жінок, заїмпонувала російському письменникові Івану Тургенєву. Він переклав їх російською мовою і видав зі своєю передмовою, а М. Добролюбов присвятив цим оповіданням велику статтю. Своїми оповіданнями Марко Вовчок стверджувала народницький напрям в літературі з його реалістичними картинами життя народу. Шевченко вважав, що автор «Інститутки» у змалюванні жіночих образів за ідейним змістом та життєвістю сильніша за Жорж Санд. В 60-ті роки найкращі оповідання Марка Вовчка друкують в «Основі» та «Отечественных записках». Вона стала бажаним автором для «Современника», що сприяло поширенню українських тем та ідей у російській літературі. У співробітництві з нею були зацікавлені галицькі журнали, її твори друкувалися у «Вечорницях», «Ниві», «Правді», «Письмі до громади». Після восьми років перебування за кордоном у 1867 році Марко Вовчок повертається до Петербурга, видає Шевченкового «Кобзаря», перекладає книгу Д. С. Мілля «Про підпорядкування жінки». Марко Вовчок зробила великий внесок у розвиток української літератури та впливала на російську, пишучи російськомовні оповідання, тим самим вносячи українські теми та проблему жіночої ідентичності у російську літературу.

Ще однією яскравою представницею жіночого руху і народницької літератури є Ганна Барвінок (1828–1911) – Олександра Михайлівна Куліш, дружина П. Куліша. У 1858 році вона почала працювати в альманасі «Хата» і, за висловом Б. Грінченка, стала співцем «жіночої долі, жіночого горя». Творення літератури на базі народної мови, обговорення жіночої теми, схилення до ідеалізації народу було основою її творів. Народні правдиві оповідання Ганни Барвінок зберегли нам побут, прекрасні образи з глибини життя українського народу, дали змогу зазирнути в прекрасні жіночі душі, відчуті естетику почувань, психологію, феміністичну свободу вибору. Разом з жінками-шістдесятницями Ганна Барвінок заклала традицію жіночої літератури.

Значний внесок у розвиток української національної ідентичності зробила наша землячка Христина Олексіївна Алчевська (1882–1932), віддавши 30 років служінню рідному народу. Ще в дитинстві вона захоплювалася творами Т. Шевченка, читала переписані її батьком власноруч заборонені у той час поеми «Сон» та «Кавказ». Після закінчення 1-ї Харківської жіночої гімназії здобула освіту в Парижі. Спілкування з такими визначними талантами, як Б. Грінченко, Г. Хоткевич, М. Вороний, які часто відвідували родину Алчевських, вплинуло на світогляд Христини. Її також глибоко вразила і схвилювала творчість Ольги Кобилянської, довершивши захоплення українською мовою. А знайомство на відкритті пам'ятника І. Котляревському в серпні 1903 року з Лесею Українкою, Оленою Пчілкою, Ганною Барвінок спонукає юну поетесу творити й працювати на благо українського народу. Перша збірка її поезій «Туга за сонцем» (1906) викликала позитивні відгуки та підтримку І. Франка, який радив багато працювати над собою і розвивати задатки природи. У творчості Х. О. Алчевської присутній образ сонця, який є символом щасливого майбутнього, духовного розкріпачення, волі, злету творчої думки. Збірки «Встань, сонце!»,

«Пробудження!», «Вишневий цвіт», «Моєму краю», «На сході сонця», «Пісні серця і просторів» сповнені любові до рідного краю, вони глибоко психологічні й спрямовані на формування нової, сильної жінки. Плідною була перекладацька діяльність Х. Алчевської. Вона перекладала російською мовою твори І. Франка, П. Грабовського, М. Старицького, М. Черняхівського, наповнюючи російську літературу українськими темами й сюжетами. Вона перекладала українською мовою твори О. Пушкіна, М. Некрасова, М. Огарьова, К. Рилєєва, О. Одоєвського, О. Толстого, І. Нікітіна, перекладала також з польської, французької, німецької, що свідчить про незвичайний талант, рівень освіти та визначну роль жінки в суспільстві, яку вона здатна відігравати, не залишаючись байдужою.

У висновках вважаємо за доцільне підкреслити, що українська література другої половини ХІХ – початку ХХ століття засвідчує появу на історичній арені «нових жінок» європейської культури й радикальних поглядів у реальному житті, які своєю освітою, знаннями служили народові, модернізували культуру. У літературних образах «нові жінки» – це нові характери, позбавлені романтичної імперсональності, властивої жіночим образам у чоловічій народницькій літературі. Це був своєрідний виклик домінантній чоловічій традиції, вхід у традиційну маскулінну культуру, або феміністський прояв. Жінки-письменниці другої половини ХІХ – початку ХХ століття зруйнували міф про жіночу пасивність і слабкість. Завдяки Марку Вовчку, Ганні Барвінок, Олені Пчілці у 80-х роках ХІХ століття в українській літературі прозвучав інтелігентний жіночий голос, а разом із ним і феміністична ідея.

Література:

1. Галич О. А. Теорія літератури : підручник / О. А. Галич, В. М. Назарець, Є. М. Васильєв ; за наук. ред. О. Галича . – К. : Либідь, 2001. – 487 с.
2. Губко О. Т. Формування національної свідомості юнацтва у світлі ідей Софії Русової / О. Т. Губко // Рідна школа. – 1992. – № 1. – С. 13–15.
3. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II половини ХІХ – початку ХХ ст. / Л. О. Смоляр. – Одеса : Астропринт, 1998. – 408 с.
4. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний ; [пер. з англ. Ю. І. Шевчука]. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.